

УКРАЇНСЬКА ПАСІЙНА ПРОПОВІДЬ XVI СТОЛІТТЯ: МОВНІ КОНТРАСТИ

Статтю присвячено аналізу особливостей мови рукописної пам'ятки середини XVI ст. „Страсті Христові” крізь призму антропоцентричної парадигми сучасного мовознавства. Зокрема увагу зосереджено на проблемі вибору проповідником мовного коду в ситуації симбіозу церковнослов'янської, української книжної мов та живого народного мовлення в тогочасній церковно-релігійній сфері.

Ключові слова: українська пасійна проповідь, церковнослов'янська мова, народномовні особливості, стилістичний контраст.

Популярність значне поширення жанру церковної проповіді на українських етнічних землях від XVI ст., а також чимала кількість збережених до сьогодні в книгозбірнях України й світу рукописних і друківаних кодексів із текстами проповідницького жанру підтверджують думку про цілком усвідомлене прагнення тогочасного українця пізнавати й розуміти Святе Письмо. Г. Чуба зазначає, що під впливом ідей реформації в церковно-релігійному середовищі поширювалося явище індивідуалізації релігійних переживань, актуалізувалася потреба особистої участі в духовному житті та глибшого розуміння релігійних істин, посилювався інтерес до Біблії [15, с. 191–192].

Пам'ятки проповідницького жанру XVI–XVII ст. (житія, збірники казань греко-слов'янського типу, учительні Євангелія, барокові проповіді та ін.) – матеріал, яким мовознавці активно цікавляться і який став об'єктом ґрунтовних лінгвістичних студій В. Німчука, Д. Гринчишина, І. Чепіги, О. Купчинського, У. Добосевич, Г. Чуби, В. Франчук, О. Ніки, Л. Довгої, О. Матушек, О. Зелінської, Х. Макович та ін. Результати досліджень переконують, наскільки цінними є тексти староукраїнських проповідей для аналізу системно-структурних особливостей української мови XVI–XVII ст. Щоправда, цей пласт текстів залишається поки що малодослідженим як матеріал для реконструкції світоглядних парадигм тогочасної церковної та світської еліти й вірян.

У статті зосередимося на аналізі мови пасійної проповіді середини XVI ст. зі застосуванням антропоцентричного підходу до інтерпретації мовних явищ, який передбачає співвіднесення мовних одиниць зі системами знань мовців і процесами, що відбуваються у їхній свідомості, а також з урахуванням того, що цей рукописний текст – це на сьогодні єдине джерело, з якого можна почерпнути відомості про особу автора. Зо-

крема, звернемо увагу на причини, які зумовлювали вибір переписувачем мовного коду, на природу “періодичних кодових переключень” [2, с. 37], адже відомо, що на зламі XVI–XVII ст. у церковно-релігійній сфері на наших теренах функціонували і взаємодіяли три мовні системи: церковнослов'янська мова – писемно-літературна мова слов'янських народів, які успадкували й розвивали кирило-мефодіївську традицію, книжна (літературно-писемна) українська мова із численними вкрапленнями діалектизмів на всіх мовних рівнях та живе народне мовлення. Аналізуючи умови й специфіку співіснування цих мов, М. Мозер наголошує на унікальності мовної ситуації, що склалася в Україні у XVI ст., яка, “не має аналогів на решті слов'янських земель” [13, с. 49].

Теза Ю. Караулова про те, що за кожним текстом „прочитується” мовна особистість, що її вчений аргументував у монографії „Русский язык и языковая личность”, сьогодні стала хрестоматійною (із виходом цієї книги у світ 1987 р. у лінгвістичних дослідженнях почали активно розвивати теорію мовної особистості) [8]. На думку автора, вивчення мовної особистості розпочинається із виявлення ієрархії смислів і цінностей в її картині світу, в її тезаурусі, передбачає з'ясування та обґрунтування мотивів і цілей, що визначають її розвиток, поведінку, керують текстотворенням [8, с. 37]. Не виникає сумнівів у тому, що тексти проповідей XVI–XVII ст. містять багатий матеріал для аналізу мовного портрету тогочасної освіченої людини, індивідуальної манери автора у способі донесення церковно-релігійних догм, характерних рис авторської мови; досліджуючи їх, лінгвіст має змогу хоча б частково пізнати крізь призму мови ті зміни й трансформації, що відбувалися у свідомості українців XVI–XVII ст. Відтак у мовознавчій науці формується цілісне уявлення про мовну тканину текстів староукраїнських церковних проповідей, у якій тісно переплетені традиційні книжно-писемні та народномовні елементи на різних мовних рівнях, про особливості процесу поступового відходу від книжної традиції, про формування літературної мови на народній основі. Вивчення цих питань передбачає застосування комплексного підходу, адже, як влучно зазначила Т. Видайчук, „рівень книжності або народності тексту визначався сукупністю багатьох факторів: ідейно-тематичним змістом пам'ятки, функціональною спрямованістю, хронологічним періо-

дом, а також рівнем освіти автора чи переписувача, його мовною свідомістю, його особистістю” [1, с. 215]. Враховуючи те, що давні рукописи доносять сучасникові „найістотніші, активно сприйняті в минулому та добре засвоені елементи концептуальної і мовної картин світу”, творця тексту – автора, переписувача, укладача – можна розглядати як *мовну особистість епохи* [1, с. 215; 2, с. 45–46], як *модельну особистість*, тобто типового представника певного кола осіб, який ідентифікується за специфічними характеристиками вербальної та невербальної поведінки, пов’язаної з його ціннісними орієнтаціями [7, с. 16–17]. Лінгвістичний аналіз української пасійної проповіді XVI ст. із позицій сучасного атропоцентричного мовознавства дасть змогу суттєво доповнити дотеперішні уявлення про мовно-світоглядну парадигму тогочасного церковного й громадського діяча.

Легендарно-апокрифічні оповідання про останні дні земного життя Ісуса Христа, його страждання, смерть та воскресіння – т. зв. *пасії* – у богословських та літературознавчих працях відомі ще як „Страсті Христові” (*лат. Passio Christi*). Про популярність пасійних оповідань у колах середньовічних читачів на наших теренах свідчить немала кількість окремих списків „Страстей” та численні редакції (часто зі скороченнями) цього тексту у складі рукописних збірників [6, с. XXVII]. Рукописний кодекс, у якому міститься досліджуваний текст пасійної проповіді, зберігається у колекції Михайла Погодіна (сьогодні Національна бібліотека Росії у Санкт-Петербурзі, рук. 840). Написав пасію дяк Данило у містечку Смотрич, що на Поділлі, яке від 1448 р. перебувало у володінні князів Потоцьких та було значним культурним осередком. Смотрич відомий насамперед тим, що в кінці 20-их – на початку 30-их рр. XVI ст. у сім’ї дрібного шляхтича народився Герасим Данилович Смотрицький, письменник, громадський діяч. Історик Ігор Мицьков вважає, що автор / переписувач тексту „Страстей”, анонімний дяк Данило, і Данило Смотрицький – та сама особа, зачинатель династії непересічних постатей минулого, батько Герасима Смотрицького і дід Мелетія Смотрицького [11, с. 133; 12, с. 111].

Українська рукописна пам’ятка кінця XVI ст. „Страсті Христові”, зрештою, як і сам жанр та його побутування в українській писемній традиції, є поки що малодослідженими. Правопис та лексичний склад тексту проаналізував Д. Гринчишин, опублікувавши свою розвідку у форматі передмови до видання пам’ятки у Записках Наукового товариства імені Шевченка [3, с. 414–424]. Дослідивши рукопис із текстологічного боку, вчений висловив думку про близькість „Страстей

Христових” і з погляду змісту, і за мовними особливостями до Тростянецького учительного Євангелія. Щодо мовного оформлення української пасії XVI ст., то Д. Гринчишин дійшов висновку, що пам’ятку написано тогочасною українською книжно-писемною мовою зі значною кількістю церковнослов’янзмів і на рівні фонетики, і на граматичному рівні, і в лексиці [3, с. 416–419]. Правопис „Страстей” „скориговано” відповідно до вимог т. зв. другого південнослов’янського впливу, що є важливим свідченням для характеристики мовної особистості автора пам’ятки. Творчі тогочасних церковно-релігійних текстів часто вдавалися до свідомої архаїзації та стилізації, що виявлялася і в мовному, й у графічному оформленні рукописів [5, с. 27–36]. Ймовірно, щоб підкреслити рівень своєї освіченості, компетентності, автор пасії послідовно використовує юси великий і малий (ж, ѡ), як влучно зазначають палеографи, „красоти ради, а не істини”. Хоч не можна заперечувати того, що, створюючи тексти, тогочасні автори, особливо з церковно-монастирського середовища, насамперед трепетно дотримувалися традиції. П. Житецький звернув увагу на те, що міцні позиції церковнослов’янської мови підтримувала насамперед призвичаєння до неї простих, неосвічених людей, яких не бентежила загадковість слів, бо вони вважали це природною особливістю священної мови [5, с. 3–6]. У Добосевич слушно зазначає, що церковнослов’янська мова як мова релігії, з одного боку, і як мова, що стала носієм давніх церковних традицій, з іншого, не могла бути цілком вилучена з текстів проповідей і замінена мовою простою. У рамках церковної проповіді вона продовжує функціонувати поряд із народнорозмовною, але вже як стилістично маркований компонент, бо вживається для створення урочистого, піднесеного настрою [4, с. 358]. Домінування церковнослов’янщини у церковно-релігійній сфері впродовж століть зумовлено також і генетичною близькістю церковнослов’янської мови і народного мовлення. Ця близькість сформувала у свідомості людей сприйняття цієї мови як „своєї” і навіть як стильовий різновид рідної мови [14, с. 366].

Автор української пасії XVI ст. традиційно використовує церковнослов’янську мову у нейтрально-виражених, урочистих контекстах: *Єще (ж) свои(м) бєстоу(д)ство(м) гнєсны(м) насмгваніє(м) Єго стбї мл(с)ти дасаж(д)аетє* (12); *а приходаци вьд(л)є вбычаю єго стбї мл(с)ти поклони(л)са и вблобызаль єго рекоучи. ра(д)оуиса оучитєлю* (5); *и ако оубо єго расплша на кр(с)тѣ там же ємоу єще насмгвали* (10); *а заты(м) оуслышали аггльвь на вьз(д)оухоу невидимо вє(л)ми сладко вьспгважци(х) [...] и вни ты(ж) тоую стбюю пг(снь) жалобливьми гласы*

всплывающе (16 зв.) та ін. Значний відсоток церковнослов'янізмів на усіх рівнях у мові пам'ятки можна пояснювати ще й тим, що „сакральна мова відповідала високому місцю автора в церковній ієрархії, з одного боку, а з другого, – додавала написаному значно вищий статус і перспективи широкої аудиторії” [10, с. 299]. Окрім цього, дяк Данило, автор рукописної пасії середини XVI ст., як освічена особа із церковного середовища, ймовірно, міг знати напам'ять цілі фрагменти канонічного церковнослов'янського тексту Євангелія, у яких йдеться про останні дні земного життя Ісуса Христа.

Попри ще доволі сильний у тому часі авторитет церковнослов'янської мови та незважаючи на жанр рукописної пам'ятки „Страсті Христові”, фрагменти якої значною мірою наближені до канонічних євангельських текстів, дуже виразно й на усіх мовних рівнях простежується в ній вплив стихії народного мовлення, а також наявні численні полонізми [детально див. 3, с. 419–424].

Емоційно насажене народне мовлення засвідчено у тих частинах тексту, що відтворюють ситуації діалогічного й полілогічного спілкування, для прикладу: *вни реклипане староста нашъ іер(с)ли(м)скіи пилаѣ. послали къ тебѣ архіереи наши того іса назаре(и)скаго [...]пила(т) ре(к)судѣте его вы достаточне. а вни рекли мы ю(ж)сжди(л)и его и всжди(л)и. а не вѣриши ли на(м)и(т) маєшь свѣ(д)кы на него (2–2 зв.); мои милыи пріателю а слоуго снѣ и бѣ моего. ты недавно изъ ер(с)лима пришо(л)и што та(м) бѣде(ш) слыха(л)и в жиди(в)и и моє(м) снѣу (6 зв.)* та ін.

Традиційне для української духовної культури особливе пошанування Богородиці відображене і в досліджуваному тексті. Описуючи події, в яких йдеться про Матір Божу, автор рукопису переважно послуговується простою мовою, наприклад: *и оуклонилася пре(д)ни(м)и пала ниць. а его стѣа мл(с)ть не да(л)и до земль допасти похоти(л)и ни(м)и грѣшны(м)и прикла(д)и даючи. абы есмо свои ма(т)ки въ почєсностє(х)и шѣонаиболше ховали (5 зв.); снѣи бѣ мои а ма(т)ка твоа и служєбница. Прошѣ тебе покорне. Съ горкими слѣзами иже бы еси не ходи(л)и до іер(с)лима... ср(д)це мое и(т)и си(л)нои жалости въ мнѣ са крає(т)и. а слѣзы ми непрестанно изъ ичѣж текѣ(т)и (5 зв.–6); Што а бѣ(д)наа и горкаа невѣста маю чинити. Иже снѣ мои. И свѣ(т) очію моєж хоцє(т)и съ множа(ж)ко а горко разлуचितис[а]... Его стѣа мл(с)ть поча(л)и и тѣшити лаго(д)ными словыи вѣдаючи иже має(т)и все трѣпѣти... (6); а коли было на свитаню пришли были пріатели марѣины... до ни(х)и... а вни побѣгли въ слѣ(д)и. а іса инож оулицєж повєли а прч(с)таа побачила то. и рекла мои милыи жєны и паніи пріатєлѣки (9 зв.).* Фрагмент оповіді,

де описано, як Богородиця оплакує свого сина, нагадує народні голосіння (частинаобряду поховання): *и наими(л)иши снѣу провѣзлюбленое чадо свѣт живота моего чємоу ма пре(з)себе живоуж зоставлє(ш)и. чємоу сѣмрѣти не вели(ш)и ма захватити. Абы(х)и бо(л)ше ганєбнои мѣжы твоєи не видѣла. А с тобож бы(х)и оумрѣла... если мене еше ис'єго свѣта марного не берєшь а комоу ж мене прикажєшь комоу мене полицає(ш)и хто мене оубогоую призри(т)и на кого маю мѣсто тебе смотрити. Хто мене при се(м)и моє(м)и грѣко(м)и смоу(т)кы потѣши(т)и (10 зв.);и срѣдєчнїи друзи наши оумл(с)рдитєса на(д) мною бѣдною. А вложѣте ма в тот же гробѣ. С моим снѣ(м)и бѣом. Бо а жа(д)ною мѣрою не могу на свѣтѣ быти (15 зв.), а таковыи жалостливыи слова говорачи. силно жалостно бѣше того гѣлоси(м)и плакала што є (с)и мѣ злѣго вѣчинил над гѣе моа свѣте очіж моєж цвѣте мои дорогыи (10).* І. Клімов небезпідставно зазначив, що пасійна література стала для східних слов'ян однією із форм народної релігійності [9].

У той час, як використання церковнослов'янізмів сигналізувало про наміри проповідника стилістично завершити свій текст, украплення живого мовлення поживлявали процес сприймання, „змушували” слухача/читача співпереживати описувані події, впливали на свідомість і підсвідомість. У сучасних лінгвістичних студіях отримала підтримку думка про те, що зміна мовцем мови або періодичні кодові переключення зумовлюють зміну форм мовної свідомості [2, с. 37]. В умовах усного висловлювання, живого процесу мовлення ця почерговість генерувала явище *стилістичного контрасту*. Застосовуючи це поняття в контексті аналізу мови церковної проповіді, розуміємо його як поєднання в одному висловлюванні (в одному зв'язному цілому) двох контекстів із різною стильовою належністю. Такі стилістичні опозиції, як відомо, сприяють виразності, експресивності, стилістичній та смислової рельєфності висловлювання. Поєднання елементів різних стилів як спосіб створення стилістичного контрасту пов'язане також із бажанням мовця продемонструвати власне ставлення до сказаного, схвалити, виправдати чи засудити. Відтак такі висловлювання вирізняються емоційністю, іноді – образністю та метафоричністю, а загалом характеризуються високим ступенем експресивності. Ступінь виразності стилістичного контрасту зумовлений екстралінгвальними чинниками: метою й завданнями комунікації, ситуацією мовлення, змістом висловлювання, а також і вподобаннями мовців. Досліджуваний текст пасійної проповіді яскраво це репрезентує, а також є свідченням майстерності проповідника, його вміння вдало й доречно оперувати словом і тим самим

впливати на світоглядну позицію та моделювати думки й переконання своїх слухачів.

Література

1. Видайчук Т. Л. Українці XVI – XVII ст. кризь призму мови (на матеріалі житійно-повістевих та ділових пам'яток) / Т. Л. Видайчук // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Філологія. Вип. 33. – К., 2006. – С. 214–219.
2. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія / Лідія Гнатюк. – К. : Видавничий центр „Київський університет”, 2010. – 446 с.
3. Гринчишин Д. Українська рукописна пам'ятка XVI століття „Страждання Христові” (мовні особливості твору) / Дмитро Гринчишин // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2000. – Т. ССXXXIX. Праці Філологічної секції. – С. 414–424.
4. Добосевич У. Релігійне письменство у формуванні української книжної мови XVI – першої половини XVII ст. / Уляна Добосевич // Християнство й українська мова : матеріали наук. конф. (Київ, 5–6 жовтня 2000 року). – Львів, 2000. – С. 353–361.
5. Житецкий П. Очеркъ литературной истории малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вѣкѣ съ приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка / П. Житецкий. – К., 1889. – 162 с.+102 с.
6. Зема В. Вступне слово // METROPOLISKIJO-VIENSIS: Каталог і тексти петербурзьких зібрань / [підгот.: В. Зема, С. Зінченко, В. Фрис]. – К., 2010. – С. VII–XXXVII.
7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 480 с.
8. Караулов Ю. Русский язык и языковая личность: монография / Ю. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
9. Клімаў І. П. Пасійныя творы ў пісьменстве ўсходніх славян (до XVIII ст.) / І. Клімаў // [електронний ресурс]: <http://repository.buk.by:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/2006/...pdf?sequence=1>
10. Матушек Е. Языковая личность украинского проповедника XVII века / Елена Матушек // Žmogus kalbos erdvėje. 6. [Матеріали наук. конф. „Людина в просторах мови”: зб. наук. праць Каунаського гуман. фак-ту Вільнюського ун-ту]. – Kaunas, 2010. – С. 298–306.
11. Мицько І. Промовляє рукописний збірник / Ігор Мицько // Жовтень. – 1985. – № 2. – С. 133.
12. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636) / Ігор Мицько. – К., 1990.
13. Мозер М. Огляд історії української мови середньої доби / Мозер М. // Міхаель Мозер. Причинки до історії української мови. – Х. : Харківське іст.-філол. тов-во, 2008. – С. 40–54.
14. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива: монографія / І. Д. Фаріон. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. – 656 с.
15. Чуба Г. Руський проповідницький дискурс другої половини XVI – першої половини XVII століть / Галина Чуба // Мовні обрії : збірник пам'яті Левка Пологи / [відп. ред. О. Сімович]. – Львів, 2013. – С. 189–203.

В статтє рассматриваются языковые особенности рукописного памятника середины XVI в. „Страсти Христовы” с точки зрения антропоцентрической парадигмы в современном языкознании. Особое внимание посвящено проблеме выбора проповедником языкового кода в ситуации симбиоза церковнославянского и украинского языков, а также живой народной речи в церковно-религиозной сфере того времени.

Ключевые слова: украинская пасийная проповедь, церковнославянский язык, особенности живой речи, стилистический контраст.

Article is devoted to the language description of a handwritten monument of the middle of 16th century “Passion of Christ” from the standpoint of anthropocentric paradigm of modern linguistic studies. Particular focus is laid on the problem of choosing a locale by a preacher in a situation of symbiosis of Church Slavonic and Ukrainian languages in the contemporary church and religious sphere.

Key words: Ukrainian language passion sermon, Church Slavonic language, vernacular features, stylistic contrast.